

Bidrag til den sociale menneskevurderings historie i Danmark under enevælden.

AF
POVL BAGGE

Den følgende afhandling er en forstudie til et arbejde om det danske demokratis og den danske liberalismes åndelige forudsætninger. Undersøgelsen går ud fra den betragtning, at den sociale menneskevurdering, den eller de målestokke, der anvendes, når man placerer mennesker som i lige eller ulige grad socialt værdifulde og agtværdige, er noget fundamentalt i enhver samfundsopfattelse, og at demokratiets og liberalismens forskellige sociale menneskevurderinger blev forberedt ad mange veje under den danske enevælde, samtidig med at det gamle standssamfund langsomt opløstes. I nærværende afhandling er dette forhold søgt belyst for den ældre enevældes vedkommende gennem en redegørelse for nogle træk af den sociale opfattelse hos toneangivende kirkelige forfattere, især Peder Hersleb, og hos Ludvig Holberg.

I.

Danmark var et luthersk land. Lutheranismen var statsreligion og herskede næsten enevældigt, Luthers lære blev indprentet børnene i skolen, forkyndtes fra prædikestolene, blev udlagt i de opbyggelige skrifter. Det kan ikke være andet, end at luther-

ske tanker — hvor lidt eller hvor megen ægte religiøsitet der så fulgte med — på mange punkter kom til at præge menneskers indstilling. Selv hos danske forfattere, der overvejende er påvirket andetstedsfra, mærker man langt op i 19. årh. børnelærdommens og den almindelige tænkemådes lutherske grundlag slå igennem. Ved en undersøgelse af den sociale menneskevurderings historie har det da åbenbart interesse at få at vide, hvad Luther og de danske lutherske præster lærte om forholdet mellem stænderne.

For Gud, på det religiøse plan, er vi efter Luthers opfattelse alle lige. Deri kunde være udgangspunkt for lighedstanker også på det verdslige område, og D. G. Monrad benyttede i 1849 den religiøse lighed som eet blandt mange argumenter for det politiske demokrati. Luther drager ikke denne konsekvens. Han skelner skarpt mellem Guds rige, hvor den radikale kristelige etik gælder, og det verdslige samfund: »Aus dem geistlichen reich Christi ein weltliches, äusserliches reich machen [ist unmöglich]. Denn weltliches reich kann nicht bestehen, wo nicht ungleichheit ist in personen, dass etliche frei sind, etliche gefangen, etliche herren, etliche untertanen«. Men også det stænderdelte samfund er skabt efter Guds villie, og til den lutherske etik hører påbud om lydighed mod dets orden. Bøgstaveligt, således at man adlyder sine forældre, sin husbond, øvrigheden, og i videre forstand derved at man med troskab arbejder i det kald, på den plads, hvor man er sat af Gud, som regel allerede i kraft af sin fødsel. Det fremhæves, at tro opfyldelse af de verdslige pligter er Guds villie¹.

Luthers og den ældre lutheranimes sociale syn var konservativt, undtagen forsåvidt som alles pligt til arbejde principielt hævdedes. Ja, det var mere end konservativt, det var reaktionært, en drøm om et fredeligt gammeldags agrarsamfund, præget af had til den økonomiske individualisme, der på Luthers tid

¹ Troeltsch: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen (1912), 441 ff.; Max Weber: Ges. Aufsätze zur Religionssoziologie I (1920), 71 ff.

stod i fuldt flor i Tyskland, og med front mod al social uro¹. Standshierarkiet var det givne. De væsentlige sociale relationer inddeltes af den ældre ortodoksi (Joh. Gerhard) i tre grupper: mellem øvrighed og undersåtter, mellem gejstlige—lærere og menighed—elever, mellem forældre—husbonder og børn—tjenestefolk; i dette skema indordnedes de faktiske stænder: adelen eller militærstanden som en del af øvrighedsstanden, borgere (bortset fra bystyret) og bønder under eet som næringsstand blandt undersåtterne, mens naturligvis de livegne eller de hovpligtige fæstere tillige var tjenestefolk i forhold til deres herremand. Bevægelse mellem stænderne var i almindelighed ikke ønskelig. Luther selv var ikke uden foragt for massen («hr. omnes»): »Eslet vil have prygl, og pøblen vil regeres med magt«. Han lærte, at ethvert hæderligt arbejde gjaldt lige meget, men understregede, at det var for Gud. Øvrighedens og alle foresattes autoritet og pligten til lydighed blev stærkt betonet. Den gammellutheranske samfundsopfattelses strenge system blev kun mildnet af den patriarkalske ånd, som efter Luthers lære burde være herskende: hos børn og undergivne som sønlig ærbødighed, hos forældre og foresatte som kærlig omsorg for dem, der er betroet i deres varetægt. Stærkest træder denne mildhedens og kærlighedens ånd frem i pietismen.

Der var i Luthers lære to punkter, der kunde danne grundlag for en demokratisk menneskevurdering. Det ene var alles lighed for Gud som skabte af ham og genløst ved dåben. Netop på dette punkt havde dog Luther selv som nævnt skarpt afvist alle forsøg på at drage politiske og sociale konsekvenser, og ad den vej kommer man inden for den ældre danske lutheranisme ikke frem. Det bliver kun til, at man skal elske sin tjener, der også er et Guds barn, og ikke foragte ham². Man når fra dette udgangspunkt ikke videre end til den af kristen kærlighed farvede patriarkalske indstilling. Til positiv agtelse på det verdslige plan for socialt laverestillede når man ikke. Og uden en sådan

¹ Tawney: Religion and the Rise of Capitalism (1926), 65 ff.

² Smukt udtrykt af Villads Nielsen: Catechismi postebud oc breffdragere (1682), 222.

respekt for noget væsentligt hos jævnere medborgere er en demokratisk tankegang i moderne forstand næppe mulig.

For en sådan respekt er der derimod tilsyneladende et mere frugtbart grundlag i læren om troskab mod kaldet og alt lovligt arbejdes lige værdighed for Gud. Hvis denne indstilling bliver overført på verdsligt område, betyder det, at man vurderer mennesker, ikke efter deres stand eller erhverv eller rigdom, men efter hvorledes de løser den opgave, som de har valgt, eller som er betroet dem. I den ældre danske enevældes lutherske forkyndelse og morallære er der, som vi skal se, tilløb til en sådan menneskevurdering, der kunde kaldes formel, tydeligst vistnok der, hvor pietismens øgede krav til moralsk holdning og livsførelse har virket.

I de danske prædikener og opbyggelsesskrifter efter reformationen møder vi den patriarkalske opfattelse. Samfundet anskues som en familie, hvor øvrigheden er forældrene, og sine forældre skal man lade »have ret og tie, dersom de end gør uret«¹. Det betones, at man skal lade sig nøje med sin bestilling og hædre og ære dem, som af Gud er beskikket »udi højere befaling«, og tålmodigt fordrage såvel den »underlige, strenge og hårde« som den milde, fromme og gode øvrighed². Villads Nielsen indskærper, at man skal klæde sig efter sin stand, ikke efter rigdom eller evne³. Den udmærkede Henrik Gerner mener, at gudsfrygt uden adelskab er »som den søfarende mands nordleding, ved hvilken han ledsages igennem det brusende hav. Men gudsfrygt og adelskab tilhobe er som det kostelige urim på Arons bryst, der giver forstand udi tvivlrådige sager«. Han går endog såvidt — ganske vist da han taler om kongen — at hævde, at »høj familie og dydig er så meget ypperligere end en ringe familie og dydig, som (et

¹ Overs. 1605 af Johs. Spangenberg's bearbejdelse af Luthers store katekismus.

² F. e. fortalen til Jacob Henriksens Christelige husstafel (1605); Henrik Gerner: *De wiisis Politica Practico-Sacra* (1662), s. 110, 146; Villads Nielsen: *Catechismi postebud oc brefdragere* (1682), 203 ff., alle udbredte skrifter; Ove Christensen: *Officium Christianorum* (1640), fol. F. v. ff.

³ S. 87, det er luxusforordningernes tid.

groft eksempel at fremføre) heste, der ere af en stor og god art, er bedre end små, enddog af en god art, thi omendskønt dyden står jævn, så kan hine dog drage større byrder end disse¹. Og provsten Jacob Hyphoff fra Nykøbing på Sjælland kommer til det resultat, at det ikke er synd at »elske, ære og agte forældre, øvrighed, lærere og andre standspersoner mere end gemene mand«, når blot man ikke af den grund bøjer retten eller ligefrem foragter den fattige². Dobbeltigheden i Luthers opfattelse træder skarpt frem i hele denne litteratur: for Gud er vi alle lige, skabt af ham og gennem dåben hans børn, men i samfundet kan det ikke være således. Thi »dersom alle vilde herrer være, hvem skulde da sækkene bære?« (Jac. Henriksen).

Det vilde dog være mærkeligt, om de danske gejstlige, af hvilke nogle var bonde- og borgersønner, ikke anerkendte bevægelse fra stand til stand. Peder Palladius, selv måske en skomagersøn, taler som bekendt i sin visitatsbog om, at der tit på en bondekvindes skød sidder et dejligt drengebarn, som siden, når han får lov at komme i skole, kan hjælpe »en hel hob slægt indtil niende knæ med Guds salige ord og andre gode råd«, så at bønderne kan få deres egne børn til sognepræster og degne, borgmestre, rådmænd og skrivere. Peder Palladius tænkte jo nok, hvad han ikke skjuler, på det store behov for evangeliske præster, men han anlægger også den i datiden sjældne menneskelige betragtning, at den som tvinges fra det, »han er født til af sin moders liv«, bliver en dagtyv, et udueligt menneske³. Også hos andre gejstlige finder vi, jævnsides med påmindelser om, at svende og tjenestefolk, håndværkere og bønder ikke må »fortryde sig deres lykke«, men »tage vare på sit«, den trøst, at Gud, »om det kan være Dig og andre til gavn«, nok skal finde dig, som han fandt David: »Ser og hvilket folk, Vor Herre han opdrager ud af vore bønder og borgerbørn, og en stor part af de armeste stodderbørn de bliver de frommeste bisper, sognepræster, læse-

¹ S. 3, 38; jfr. Lucas Jacobsen Debes: Kongelig Majestæt ved Propheten Jeremiam affmaled (1673), 11, 34, 42 f.

² Sermones ad Clerum VI (1750), 68.

³ Visitatsbogen i Lis Jacobsens udg., 92 f.

mestre, skolemestre og andre slig, og desligeste skrivere, fogder, rådmænd, borgmestre, doktorer, oratorer og legater som vældige herrer og fyrster kunde ikke miste¹. Det er en kraftig opdrift i samfundet, der her skildres, og den passer dårligt ind i det stive standssystem, selv om standsforskellen og -modsætningen formelt ikke berøres deraf. Præstesønnen, provst Villads Nielsen², laster de forældre, som intet vil anvende på deres børns uddannelse og mener, at de kun er født til greben, »det vedst du ikke«, og provst Holger Olivarius i Ørslev, ligeledes præstesøn³ taler om den tid, da den romerske kirke var renere, end den er nu, og da folk af ringe stand blev prælater efter deres fortjeneste, mens nu herkomst og venners befordring er det afgørende. Længst fra det gammellutherske naivt patriarkalske standpunkt står dog vistnok den djærve Henrik Gerner, søn af en handelsmand, som havde fået embede⁴: De som af erfaring har lært, hvad det er at være undergivne, før de bliver øvrighedspersoner, de som har været soldater og lidt ondt, førend de er blevet officerer, er de klogeste. »Ellers går det så undertiden, at soldaten er visere end obersten og borgerne klogere end herren, hvilket giver øvrigheden foragt og forhånelse«. Sammenhængen viser, at det her for Gerner er erfaringen og uddannelsen, ikke som hos Palladius og Villads Nielsen evnerne, der er det afgørende. Men uanset motiveringer leverer Henrik Gerner en anbefaling for frit standskifte i voksen alder, som intet liberalt samfund kunde ønske sig varmere. Derimod er det helt i Luthers ånd, når den samme forfatter om undersåtternes forhold til øvrigheden siger⁵, at det er bedst at tornebusken bliver tornebusk og cederen bliver ceder, eller om bønderne⁶, at som det anstår de høje herrer vel at tale fornufteligt om alle ting, således passer det for jævne folk at

¹ Jacob Henriksen, anf. skr., fortalen til Otte Rud og fru Pernille.

² Anf. skr. 185.

³ Sermones ad Clerum II (1741), 13 f.

⁴ Anf. skr. 43.

⁵ S. 110.

⁶ S. 146.

huske ordet om skomageren og hans læst, så de »intet taler om andet end deres eget vedkommende«.

Det er åbenbart, at enevældens indførelse hos de ikke adelige stænder og også i gejstligheden stimulerer tanken om, at evner og ikke herkomst bør være afgørende for ens sociale placering, samtidig med at selve det enevældige system understøttet af Luthers patriarkalske lære hindrer denne tanke i at udfolde sig på revolutionær måde. Man træffer også i de gejstlige skrifter efter 1660 nu og da hib til adelen, selv om præsternes ytringsfrihed på dette punkt hæmmes af hensynet til de mange adelige patroner. Henrik Gerner taler om, at forfædrenes bedrifter kun er lånt og ikke ens eget, og at der findes en anden adelskab, som ikke kommer af fremmed blod, men af egen dyd og oprigtighed¹. Den ovenfor nævnte provst Olivarius hævder præstens værdighed som evangelijs tjener, selv om han er af ringe herkomst, »har ingen sexten aner at vise frem«². Det betones også hist og her, at den konge, som vil have forstandige rådgivere, ikke skal tage hensyn til »byrd og blod«³. Men ellers synes den omtale af samfundsforhold, man møder i den ældre enevældes gejstlige litteratur, overvejende at være præget af den gamle lutherske tradition. Et klart udtryk for denne konservatisme finder man hos Lucas Debes, der med påberåbelse af Aristoteles og Plato samt af erfaringer fra heste- og hundeopdræt udvikler, at af kongelig og fyrstelig sæd fødes konger og fyrster, »af adelige ædle, borgerlige borger etc. Det er personer som med natur og dyder ere kvalificerede efter deres herkomst«. Det er ikke underligt, at han med denne opfattelse af afstammings betydning finder adelige særlig egnede som rådgivere for kongen, selv om denne undertiden ophøjer »den nedrige stands personer . . . af skarnet« for deres dyders skyld⁴. I hvilket omfang standsskifte faktisk har fundet sted, er et andet spørgsmål, som ikke skal undersøges her.

¹ Anf. skr., 3.

² Sermones ad Clerum II (1741), 14.

³ Gerner, anf. skr. 26.

⁴ Anf. skr. 253 f., 225.

Der er som nævnt intet ulogisk i, at tanken om en vis tilgang til højere stænder kan trives og praktiseres i et skarpt klasse- eller standsdelt samfund. Hos de lutherske gejstlige i enevældens første tid findes den side om side med en udpræget patriarkalsk, socialhierarkisk lære og med en stærk, naturligvis bl. a. mod visse pietistiske tendenser vendt hævde af, at de beskikkede præster bør æres for embedets skyld, (hvilket ikke udelukker personlig ydmyghed) og at de har eneret på præstegerningen¹. Lærerstanden var jo også efter den ortodokse standsinddeling en af de tre hovedstænder, og under påvirkning af Gamle Testamente havde der herhjemme i løbet af 17. årh. udviklet sig en højkirkelig opfattelse af præsteembedet, der stærkt betoner dets guddommelige indstiftelse og forskellen mellem gejstlige og lægfolk². Der er heller intet i vejen for, at den, der satiriserer over arveligt adelskab, kan finde det rimeligt, at han selv i kraft af sine fortjenester opnår adelsbrev og -privilegier. Når der på denne tid tales om standsskifte, forestiller man sig det altid i stærkt begrænset omfang. Og en vis bevægelse fra stand til stand, især opad, er ingen hindring for en udpræget standsfølelse, d. v. s. fornemmelse af forskel fra eller modsætning til (eventuelt overlegenhed eller underlegenhed overfor) andre stænder; parvuen kan være tilbøjelig til at se ned på sine tidligere standsfæller, fordi de efter hans opfattelse har manglet evne til at benytte de chancer for social fremgang, som var tilstede. Mere opløsende for standsfølelsen end tanken om fri bane for talenterne er derfor respekten for troskab og dygtighed i arbejdet — de to begreber er ikke nødvendigt ensbetydende, men i den lutherske opfattelse glider de over i hinanden — ligegyldigt af hvilken art det er.

For at se denne indstilling i dens sammenhæng hos en betydelig kirkelig personlighed vælger vi som eksempel Peder Hersleb, 1738—57 Sjællands biskop³. Herslebs indflydelse på sam-

¹ F. e. *Sermones ad Clerum*, passim.

² J. Oskar Andersen i indledningen til *Kingos Aandelige Siungekoor* (1931), L II ff.

³ Jfr. Bj. Kornerup i *Teol. Tidsskr.* 4. r. III (1922) og P. G. Lindhardt: *Peder Hersleb*, I (1939).

tidens tankegang må antages at have været stor, direkte ved den umådelige udbredelse, hans prædikener fik hos den læge befolkning¹, indirekte ved at mange præster benyttede ham som mønster. Prædikensamlingen *Sermones ad Clerum*, der stammer fra hans bispetid, indeholder tilstrækkelige vidnesbyrd om det sidste. Herslebs nyeste biograf, der framkender ham originalitet m. h. t. stofvalg og teologisk anskuelse, indrømmer ham selvstændighed i psykologisk henseende, i applikationen². Hersleb vurderer fint og med stor sans for de individuelle forskelle de religiøse fænomener og menneskers religiøse forhold. Han forstår i langt højere grad end ortodoksien »Guds vejes mangfoldighed og uendelighed«³. Hans prædikener virker derfor endnu i vore dage friskere end de fleste af samtidens og har vel også gjort det dengang. Hvad de indeholder af bemærkninger af ikke-teologisk art — og det er dem, vi her fortrinsvis interesserer os for — tør vi i almindelighed betragte som udtryk for et selvstændigt tilegnet standpunkt.

Som Hersleb hørte til den kirkelig-konservative fløj af pietismen⁴, således er hans sociale opfattelse overvejende luthersk-ortodoks, dog med pietistisk farvet fremhævelse af, at en mand ikke kan anses for kristen, hvis han ikke viser det i gerning. Han fordømmer de fantaster og sværmere, der mener, at øvrighed ikke kan forenes med Kristi rige⁵. Han har i hovedsagen den lutherske standsopfattelse: Til Guds velsignelse hører også ære og anseelse, stand og kald⁶. Han betoner, at kristendommen ikke vil ophæve eller forandre »den vise Guds inddeling«, efter hvilken der skal være fattige og rige — de fattige som den prøvesten, hvorpå de riges kærlighed skal prøves. Han afviser derfor også tanken om en kristelig kommunisme: den vilde føre til misbrug, dovenskab, »kunsters og arbejders foragt«, og enhver vilde leve

¹ Kornerup, anf. st., 86 ff.; Lindhardt, anf. skr., 179 ff.

² Lindhardt, anf. skr., 154 f.

³ *Tolv offentlige Taler II* (1740), 148 f.

⁴ Jfr. Lindhardt I, 152.

⁵ *Off. Taler II*, 23.

⁶ *Off. Taler IV*, 30.

af »det almindelige«, så længe det rakte til. Allerede nu var det jo sådan, at jo mere man gav, des flere fattige blev der, og ladhed og betleri tog til¹. En vis indflydelse fra den herskende økonomiske tankegang og almindelig borgerlig opfattelse synes her at foreligge. Også i kristelig henseende tager han om ikke helt ukritisk så dog ret mildt på rigdommen. Mathæusevangeliets kap. 19, vers 23 f. om kamelen og nåleøjet fortolker han således, at rigtignok er fattigdommen »mindre hinderlig« til salighed end rigdom, men man kan på den anden side ikke sige, at den er »mer beforderlig«. Det er derimod den åndelige fattigdom, d. e. synderkendelsen. Ingen bliver fordømt, fordi han er rig, ingen bliver salig, fordi han er fattig². Rigdom er altså i sig selv intet absolut onde, heller ikke kristeligt set³.

Skønt Hersleb i sit syn på præstens opgaver, især sjælesorgen, var pietistisk påvirket, er hans opfattelse af præsteembedet og præstestandens sociale position konservativ. I sine præstevielses-taler indskærper han oftere, at der må skelnes mellem lærerembedets værdighed og indehaverens ringhed; præsten skal personligt være ydmyg, men kræve respekt for embedet⁴. Han er bestemt antisekterisk og tordner mod dem, der »understår sig at være andres lærere og ledere, uden dertil at være lovlig kaldede«⁵. Den kirkelige orden og præsteembedet er indstiftet af Gud, ja selv graderne i gejstlig værdighed har Kristus fastsat; men de fornemmere gejstlige må rigtignok ikke hovmode sig deraf⁶.

¹ Den udstrakte kærlighed (1730), 52 ff.

² Prædikener (1741), 820.

³ Til sammenligning kan tjene f. e. Jesper Brochmands mere håndfaste behandling af problemet i Huspostillen, hvor talen er om den store nadver: »Agter her, hvorledes gods og formue og egen retfærdighed hindrer fra Guds rige . . . Når dette verdslige godes omhu og begærighed, når højhed i verden, når egen retfærdigheds tanker, drage de rige fra Guds rige og hans nådes nadver; Se da vender Gud sig til de fattige, som have intet at stole på uden på Guds nåde, og dennem til sit rige indbyder og annammer, de rige forbigangen«. (Udg. 1655, sommerparten, 147). Jfr. dog sst. s. 148 citatet af Jakobs brev II, 5.

⁴ F. e. Off. Taler I, 127, 443, 587 ff.; II, 164, 169; III, 289.

⁵ Off. Taler II, 151.

⁶ Off. Taler II, 152, jfr. 356; V, 113 ff.

Midt i al denne konservatisme kan man støde på en borgerlig kritik af de mest uborgerlige stænder, militæret og adelen, der minder om ærkebiskop Svanes stikpiller til hofmænd og hær¹. Fortællingen om krigsfolkene, der greb Simon af Kyrene, giver Hersleb anledning til den bemærkning, at »man ved jo vel, hvordan de slags folk farer frem, når de har nogen kommando og under navn af, at det er til deres herres tjeneste, hvad gevalt de tit bruger til at tvinge folk, og mener, at de på deres kommando har over alle folk at kommandere«². Og i hans moralske betragtninger spores undertiden en brod mod adelen³: »Vil nogen holdes for et ædelt og nobelt gemyt og blod: gerningen skal vise det, ingen 16 aner kan gøre det; . . . hvad ære kan jeg have for den, der har et ædelt blod men et uædelt sind? Jeg får vel lade ham være det, han passerer for i verden, men i mit hjerte kan jeg aldrig holde den ret ædel, som jeg ser lâcheté hos og infame actioner, og ligeså er det i andre ting og stænder, ja endogså hos de allerhøjeste«⁴. »Jeg får vel lade ham være det, han passerer for i verden« — det er et buk for den luthersk-ortodokse socialopfattelse. Men når Hersleb taler så respektløst om officererne, og når han i sit hjerte ikke kan ære den højtstillede person, som har et uædelt sind og handler derefter, er han dog et godt stykke fjernet fra den i den gammellutherske lære og katekismen indskærpede lydighed mod overordnede, selv hvor de handler uret.

I Peder Herslebs sans for »Guds vejes uendelighed og mangfoldighed« er der grundlag for en fri social vurdering af mennesker, som afviger fra det stive lutherske system. Klart kommer en sådan formel vurdering frem i hans bedømmelse af præsterne, hvor han understreger og bygger på den lutherske lære om

¹ C. O. Bøggild-Andersen: Statsomvæltningen i 1660, 388.

² Prædikener (1741), 234.

³ Et direkte udfald mod de adelige godsejere er et sted i Off. Taler (II, 448), om at »med at antage lærere er der så mange, som har at gøre, ikke aleneste de, som egentlig har at kalde, eller formene sig dertil at have ret, da det dog egentlig tilkommer menigheden . . .«

⁴ Gerningen skal prise manden (1731), 54.

kaldstroskaben. Udgangspunktet for betragtningerne er Pauli ord i 1. Cor. IV, 1-2 om »lærerne« som Guds husholdere; man spørger ikke om en husholder er »rig eller fattig, om han er af anseelse eller ringe, om han har lært andet end det samme, om han duer til mere og højere ting, men det spørger man, om han er tro, om han dur til det, han er sat til¹. Hvad præsternes embedes værdighed angår, da er de Kristi tjenere og husholdere, og deri er den ene ikke bedre eller ringere end den anden; de er alle kun tjenere. Deres personlige værdighed derimod kommer alene an på deres troskab. Den alene er det, som »gør deres rette distinction og fortrin, at den ene er mere ære værd end den anden«. »Den ringeste lærer, som er tro i sit embede og redelig i sin tjeneste, er mere ære værd, og bliver både i Guds øjne og bør i alle retsindige menneskers øjne højere agtes, mere æres og anderledes elskes, end den ypperste og fornemste lærer, der er utro, eller mindre tro«. Dermed er ikke sagt, at »den elendigste socius, den største stymper« er ligeså god som den dygtigste præst, når han kun »i sit lille er tro«. Til troskab hører også duelighed. »Det er en stor utroskab både imod Gud og menigheden, om nogen tager sig det embede på, som han ikke er voksen eller skikket til«. En præst skal være »mægtig i skriften«, og være det inden han overtager embedet, selv om det i selve forkyndelsen ikke så meget kommer an på lærdom som på selvstændig oplevelse og prøvelse².

Denne betragtning er begrænset til gejstligheden, den statskirkelige, lovligt kaldede gejstlighed. Til gengæld er vurderingen inden for denne begrænsning strengt »demokratisk«: det følger af hele tankegangen, selv om det ikke direkte udtales, at den ringeste kapellan, der helt fylder sin plads, af »alle retsindige mennesker« bør æres, agtes og elskes ligeså højt som den dygtigste biskop. Og når præsterne alene »dømmes« — og her er jo ikke tale alene om Guds, men også om menneskers dom på et verdsligt plan — efter deres troskab, kunde man vente den kon-

¹ Off. Taler III, 339 f.

² Off. Taler III, 291 f., 339 ff., 343 ff.; Prædikener (1741), 164 f.

sekvens, at alle mennesker i deres verdslige forhold alene bør vurderes efter den måde, på hvilken de udfylder den plads, Gud har sat dem på. Ganske vist er standssamfundet med fornemme og ringe, rige og fattige, skabt af Gud. Men også hierarkiet med alle dets gejstlige værdighedsgrader er indstiftet af Kristus, og den gejstlige rang bør dog efter Herslebs mening ikke spille nogen rolle for vurderingen af en præst.

Peder Hersleb, selv en dygtig gejstlig og administrator som ryddede op i megen slendrian, kommer denne parallel nær ved sin fremhævelse af dygtighedens betydning: »Er det ikke latterligt, når det hedder om en: den er så artig, så beleven, så vel-talende, men hans profession dur han ikke til; hvad giver jeg da for al hans artighed? Han må fejle i andet, men du til det, han skal du til¹. Men Hersleb drager ikke konsekvensen fuldt ud. Han når ikke til klart at udtale, at den dygtige mand af retsindige mennesker bør agtes og æres lige højt i samfundet, uanset i hvilken stand og stilling han befinder sig. Af hans ovenfor citerede bemærkning om målestokken for en Kristi husholder synes det at fremgå, at man for lægfolks vedkommende »spørger om« mere end dygtighed, bl. a. om rigdom og position. Og at man gør det, er øjensynligt i overensstemmelse med Guds orden. Ikke alene stand og kald, men også formue, ære og anseelse kommer fra Gud².

Inden for statskirken kommer man på ortodokst grundlag såvidt jeg kan se ikke videre i demokratisk tankegang indtil begyndelsen af 18. årh. Det gælder også der, hvor påvirkning fra engelsk kirkeliv³ fører til krav om praktisk kristendom og større religiøs selvvirksomhed og inderlighed. De mange oversættelser særlig af engelsk opbyggelig litteratur fra sidste halvdel af 17. og begyndelsen af 18. årh. rækker ikke alvorligt Luthers opfattelse af stand og kald. I det bekendte anonyme skrift *The whole duty of man*, oversat 1686 under titlen *Et Menneskes Skyldighed*,

¹ Gerningen skal prise manden, 57. Det er ord i Holbergs ånd.

² Off. Taler IV, 30.

³ J. Oskar Andersen i indledn. til Kingos Aandelige Siungekoor, LIII ff.

er den f. e. tydeligt udtalt¹. Hos andre forfattere, der stærkere fremhæver det forfængelige i alt verdsligt og lægger vægten mere på kærligheden end på lydigheden, træder denne side af Luthers lære tilbage som mindre væsentlig, men selv en af pietismens forløbere som den herhjemme meget læste Heinrich Müller får tid til at vedkende sig den ortodokse opfattelse af forholdet mellem stænderne². Oversættelsen af puritaneren Daniel Dykes *Nosce te ipsum* (1706), også meget yndet og udbredt, er naturligvis rensset for alle originalens grovere vildfarelser. Det gammellutheriske konservative samfundssyn, tildels støttet af enevælden, står sig, dog ikke uden revner hist og her, som siden kan udvides. Om den egentlige pietisme når længere i Danmark, skal ikke undersøges her. Vi vil i stedet betragte en forfatter, som på klassisk, altså verdsligt grundlag bruger dygtigheden som målestok ved menneskevurdering: Ludvig Holberg.

II.

Tanken om, at et menneskes evner bør bestemme dets erhverv eller bestilling, optræder så hyppigt i Holbergs skrifter³, lige fra Peder Paars (»lad dem studere, som har bedste sindsens gaver«) og Zille Hansdotters forsvarsskrift for kvindekønnet (1721) til epistel 512 (1754), at man tør regne den blandt hans personlige meninger. »Da Cicero adspurgte Apollinis oracle hvad studium han skulde slå sig til«, hedder det i forberedelsen til heltindehistorierne om Zenobia og Catharina Alexievna⁴, »blev ham svaret: følg din natur. Gid alle vilde efterfølge dette dictatum; thi i så måde vilde der findes få uduelige mennesker«. Konsekvensen af dette standpunkt er, at et menneskes livsstilling ikke bør bestemmes af faders stand, ja end ikke af køn, men alene af »bekvemhed«. »Hver mand må gerne have frihed at sige:

¹ S. 280 f., 365, 542.

² Aandelige Spare-Timer, overs. 1667, II, 8; III, 63 ff.

³ Holbergs Samlede Skrifter, udg. af Carl S. Petersen, I ff. (1913 ff.), citeres i det følgende S.S.

⁴ 1739, S.S. XI, 306.

min søn skal hedde Peder eller Povl, efterdi min fader havde det navn; men at sige: han skal være præst eller dommer, efterdi han selv er præst eller dommer, det er at storme mod naturen¹. I idealstaten Potu efterleves denne lære. På gymnasiet i Keba studerer Niels Klim sammen med fire præstesønner, der skal være soldater, fire rådsherresønner, der oplæres til håndværk og industri, og to jomfruer, som lærer navigation².

Tanken er som bekendt græsk og er klart udtrykt i Platons Staten (som nævnes flere steder hos Holberg), f. e. i 2. bog: »I enhver enkelt sag [vil der] blive udført mere og alt på en fuldkommere, skønnere og lettere måde, når enhver kun udfører et med hans naturlige anlæg stemmende arbejde til rette tid, og ikke bekymrer sig om andet³. Ligesom hos Platon er for Holberg hensynet til staten det overvejende; det gælder ikke om at skabe lykkelige mennesker, men duelige borgere. Man måtte ønske, siger han, at øvrigheden, forældre og lærere vilde tage eksempel af bønderne, der undersøger hvert jordstykkets natur, før de besår det, fordi den bedste sæd kan kvæles, når den sås i uegnet jord. Det er ligeså nødvendigt at iagttage med børn, og »når sådant sker, kan ethvert land blive frugtbart på bekvemme indbyggere, og enhver stad have forråd på duelige borgere⁴. For kunstneren Holberg har der dog tillige været et æstetisk hensyn, som spores i 3. levnedsbrev, hvor han taler om, at den parisiske artighed klæder pariserne, fordi den er medfødt, men gør andre latterlige, når de forsøger at efterabe den; »der er intet, som lader en bedre, end det, som er ham mest naturlig⁵. Men endelig anlægger Holberg også et moralsk synspunkt: »Hvis din søn er mere behændig end sindrig, da sæt ham heller til et håndværk eller kunst, end til filosofus: thi det er bedre og reputerligere, at han bliver duelig maler eller bygningsmester, end en dårlig

¹ Moralske Tanker I (1744), lib. II, epigr. 41.

² Niels Klim, ed. S. P. Thomas og A. H. Winsnes, 57; jfr. sst. s. 17, 38, 53, 128 f.

³ Heises overs. (1851), I, 98.

⁴ Mor. Tanker I, lib. II, ep. 41.

⁵ Ludvig Holbergs Memoirer, udg. af F. J. Billeskov Jansen (1943), 192.

philosophus; bedre at han bliver en habil kandestøber, end en uduelig borgmester. Dig synes vel, at et håndværk er for ringe, eftersom han er af en god familie, hvorudover du af ambition ikke kan bekvemme dig dertil. Men jeg måtte gerne spørge om en habil håndværksmand ikke er fornemmere end en udygtig rådsherre. Den rette ambition er at kunne beklæde sit embede med ære¹. Holberg siger ikke, at en dygtig håndværker er samme agtelse værd som en dygtig borgmester, men han kommer tilsyneladende nær til en formel menneskevurdering, til at dømme mennesker ikke efter, hvilken position i samfundet, de indtager, men efter hvorledes de udfylder den. Edv. Holm² slutter af det sidst anførte citat, at Holberg ikke mener, at »én slags gerning er bedre end en anden«. Denne slutning er dog uberettiget.

Holberg vidste som historiker, at store mænd fødes i bondehytter såvel som i paladser³, hans far var ved egen fortjeneste fra menig blevet oberst, og selv havde han arbejdet sig frem fra ringe kår til velstand og anseelse. Han var derfor i princippet tilhænger af fri bane for talentet. Men deraf følger ikke, at han vurderede ethvert arbejde lige højt. Han så spørgsmålet om valg af gerning fra helhedens synspunkt. Når han ønskede hver mand på den plads, der bedst passede for ham, turde det afgørende motiv have været uvillien mod irrationelt kraftspild. »Når enhver ting anvendes til sit brug, er alting nyttigt og intet udi naturen forgæves⁴. Netop fordi hensynet til helheden er afgørende, er ikke alle ting lige meget værd, ikke ethvert arbejde lige godt. Et stort skib er »gemenligen mere agtet end en liden båd, kan også gøre vigtigere tjenester«, men til at passere en flod er ganske vist båden bedre end skibet. Fejlen er iflg. Holberg, at man ved embeders besættelse mere ser på »en persons meriter og duelighed i almindelighed« end på hans »bekvemhed« til det pågældende embedes forretninger. »Hvor tit bliver ikke

¹ Mor. Tanker, loc. cit.

² Holbergs statsretlige og politiske synsmåde (1879), 46.

³ Epistel 510.

⁴ S.S. XI, 306 (1739).

en statsmand belet af en bonde, en lærd person af en skriverkarl og en stor kunstner af en kokkepige, når de første gå uden for deres sfære og bemænge sig med de forretninger, hvortil de sidste alene have bekvemhed¹. En klar social rangforskkel er her underforstået. Det samme gælder det sted i heltehistorierne, hvor han taler om det nyttige arbejdes fortrin for det unyttige². Han afviser her den indvending, at en kunstners arbejde, skønt det er unyttigt, undertiden bør æstimeres højere end nyttige ting, som enhver kan gøre. »Her spørges ikke om en unyttig skønt stor kunstner, hvis arbejde kan være en stedsevarende zirat for et land, bør agtes ringere end en skomager eller skrædder. Her tales alene om den, der stolende på en naturlig færdighed drister sig til at gøre en ting, som overgår dens kræfter«. Mandens større eller mindre betydning for helheden, staten eller samfundet er ved denne rationelle betragtningsmåde (der i paradoksal form genfindes i rangfølgen i Potu, og som iøvrigt minder om Henrik Gerners, se foran s. 652 f.) afgørende for hans placering på Holbergs private sociale rangskala, en målestok der ikke nødvendigvis falder sammen med den officielle, men som er endnu fjernere fra en demokratisk vurdering. En dygtig borgmester er trods alt mere agtelse værd end en dygtig kandestøber.

Holbergs talrige udtalelser om, at man ved valg af livsstilling bør følge sin natur, bygger åbenbart på en bestemt opfattelse af de intellektuelle evners fordeling mellem mennesker. I *Moralske Tanker*³ hedder det, at man med billighed laster kineserne, fordi enhver håndværksmand hos dem holdes til faderens håndværk, og »end mer« de gamle islændere, fordi de ønskede, »at en philosophi søn også skulde være philosophus«. Tilsvarende advarslers mod for enhver pris at ville holde børnene oppe på faderens sociale niveau er allerede nævnt: et håndværk er ikke »for ringe« til sønnen af »en god familie«, vel at mærke hvis han ikke har evner til mere, rådsherresønnerne i Keba studerer hånd-

¹ S.S. XI, 306 (1739).

² S.S. XI, 383, Sulla og Cæsar.

³ I, lib. II, ep. 41.

værk og industri. Kandestøbermotivet, som forekommer talrige steder i hans skrifter¹, satiriserer over dem, der uden tilstrækkelige forudsætninger stræber op over deres stand, men tillader naturligvis ligeså lidt som de ovenfor nævnte eksempler den slutning, at enhver stand for Holberg var lige meget værd. Holbergs indstilling skyldes vel for en del hans universitetserfaringer med mindre begavede studenter. Men i det hele har han åbenbart opfattet det som en undtagelse, at mennesker havde evne til andet end håndens arbejde. At han selv var en ener, var han ikke i tvivl om.

Der er en anden tankekreds hos Holberg, som kunde synes at føre til en af samfundspositionen uafhængig social menneskevurdering. Hans betydning i den danske moralfilosofis historie anses for at være den at have sat de faste etiske normer under debat². Gennem vidtstrakt læsning og iagttagelser når han til den opfattelse, at menneskers forskellige natur alt efter sted, tid og person viser sig i forskellig smag, forskellige sædvaner, forskellig moral: Vi må ikke dømme andres smag efter vor egen og sige, at en tilbøjelighed er unaturlig, fordi den er imod vor natur³, samme misgerning behøver ikke at være lige strafbar hos forskellige personer. En sådan etisk relativisme kan, udviklet til dybtgående sympatisk forståelse, munde ud i en respekt for andre livsformer, der er parallel med og kan støtte vurderingen af mennesker efter den måde, på hvilken de udfylder deres plads i samfundet. Men Holbergs etik er netop ikke meget dybtgående. Historismen og den etiske relativisme er hos ham endnu i sin begyndelse. Den er mere en forundret konstateren af og ræsonneren over variationerne end en virkelig indføling i det fremmedartede⁴. Hvor andre folks moral afgørende støder an mod hans egne moralske grundbegreber, skyldes det, »at de af

¹ Se sammenstillingen hos F. J. Billeskov Jansen: *Holberg som Epigrammatiker og Essayist I* (1938), 148 ff.

² Billeskov Jansen, *anf. skr.*, II (1939), 154 ff. og den der anførte litteratur.

³ S.S. XIV, 200.

⁴ Se f. e. hans bemærkning i epistel 214 om kinesernes syn på selvmord.

falsk lærdom er forførte til at skille sig ved al humanitet, og at fornægte deres egen natur«¹. Holbergs etiske relativisme styrker derfor ikke hans følelse af lighed med andre mennesker i noget væsentligt, formelt, i livsholdning, men resulterer snarere i en af humor og selvironi farvet, omend langt fra ubegrænset tolerance over for menneskenaturens mangfoldige ytringsformer.

Den etiske relativisme er udtryk for en individualistisk tendens, der vel hænger sammen med, at Holberg var digter og historiker. Men her, som så ofte i Holbergs forfatterskab, mødes den ene tendens af en anden, modgående, i dette tilfælde den naturretligt tankekreds. Kombinationen af begge tendenser kan man se i Holbergs omtale af visse naturfolk. Hottentotterne har sælsomme skikke, men tillige iagttager de »mange af de store naturens bud bedre end de polerede europæer«².

Holberg blev i sin ungdom indført i naturretten³ og gjorde den i *Introduction til Natur- og Folkeretten* (1716) tilgængelig for en stor læsekreds; i et par generationer var denne bog en af de mest brugte ved det juridiske studium⁴. Til naturrettens læresætninger hørte også påstanden om den »naturlige lighed« mellem alle mennesker. I kap. VI—VIII af *Introduction til Natur- og Folkeretten* forklarer Holberg i overensstemmelse med Pufendorf⁵ — og i det væsentlige med stoikerne — at vi skal agte andre, fordi vi alle er mennesker, at der ganske vist er forskel på sindets og legemets gaver, men at alles lighed i »vilkår og skrøbelighed« dog er så stor, at man ikke bør gøre andre uret, men tværtimod bør hjælpe dem, også ved at udnytte sine evner til fælles bedste. Den verdslige og kristelige lutherske naturret mødes altså i at hævde alles pligt til arbejde. Videre udvikler Holberg, at der er velerhvervede rettigheder, som man dog ikke

¹ Epistel 144.

² Epistel 486.

³ Th. A. Müller: *Den unge Ludvig Holberg* (1943), 133 ff. Om Holbergs forhold til naturretten jfr. iøvrigt Kåre Foss: *Ludvig Holbergs naturret* (1934).

⁴ Müller, *anf. skr.*, 161.

⁵ *De jure nat. et gent.* (1672) lib. III, cap. II—III.

må hovmode sig af, at nogle er kloge og andre dumme, og at de første, hvis naturtilstanden forlades, bør herske over de sidste, men dog kun med disses udtrykkelige eller stiltiende samtykke, for alle har oprindelig »den naturlige frihed«.

Disse hos Holberg helt uoriginale ideer¹ holder han i det væsentlige ved til forfatterskabets slutning. Det er også et fast punkt i hans tankegang som i naturretten, at den »naturlige lov« er indskrevet i alles hjerter², og endnu i epistel 144 hedder det, at alle mennesker har en naturlig idé om retfærdighed; selv om ingen lovgiver havde dikteret noget derom, vilde dog alle, når de blev oplyst derom, erkende sig pligtige til at iagttage »dette store naturens bud . . . du må ikke gøre mod andre, hvad du vil andre skulle ikke gøre mod dig«. Det er den formulering af den naturlige lov (til forskel fra evangeliets: gør mod andre. . .), som Hobbes havde gjort berømt. Niels Klim er bygget på denne overbevisning om alle menneskers naturlige moral: »der vises udi skriftet, hvormeget et folk alene af naturens lys og de skabte tings betragtning kan forfremmes udi moralitet og Guds kundskab«³. I tilslutning til denne tankegang hævder Holberg endvidere imod Montesquieu, at mennesker overalt på jorden, trods forskelligt klima, danner et i det væsentlige så ensartet materiale, at ensartede love og ensartet opdragelse vilde frembringe ensartede karakteregenskaber⁴. »At en lige skabning ikke haver lige virkning, rejser sig ikke af bygnings-mesterens arbejde; men af deres efterladenhed, som skal holde dem ved lige«⁵.

Denne overbevisning er grundlaget for Holbergs tro på opdragelsens betydning og dermed for hans tro på sit eget livsarbejdes opdragende værdi. Der er heri noget af det optimistiske syn på det enkelte menneskes muligheder, der beherskede den

¹ Jfr. Kåre Foss: anf. skr., 384.

² Introduction til N. og F., kap. III, jfr. Ludvig Selmer: Holberg og Religionen (1914), 70 ff.

³ Mor. Tanker I, forberedelsen.

⁴ F. e. epp. 473, 516, 518, 519 o. fl. st., se Billeskov Jansen, anf. skr. II, 40; Francis Bull: Holberg som historiker (1913), 150 f.

⁵ Epistel 519.

senere oplysningsfilosofi, og uden hvilket hverken en ægte demokratisk eller en ægte liberal tankegang er mulig. Men optimismen får aldrig lov at dominere hos Holberg. Grundindstillingen er mistillid til mennesker¹. Ligesålidt som Hobbes eller Pufendorf tror han på, at naturtilstanden var en guldalder, og naturtilstandens lighed bliver derfor ikke som for visse senere filosoffer et ideal at stræbe efter. Tværtimod har »synd og ondskab« hersket, og frygten for andre har drevet menneskene til for sikkerhedens skyld at ofre »deres kæreste klenodie, som er friheden«, så at de efter en patriarkalsk overgangsperiode, hvor orden opretholdes i kraft af husfaderens myndighed over familie og tyende, altså under absolutistiske former, har dannet egentlige samfund og underkastet sig herskere². Detaillerne i denne fremstilling har Holberg lånt, men grundindstillingen er selvstændigt tilegnet ved erfaring og historisk læsning: vi er ikke engle, men »skrøbelige og til laster hengivne mennesker, hvilke selv må tilstå, at de ikke kan leve udi fuldkommen frihed, og fuldkommen fred tillige, men behøve capsun og tøjle«³.

I Holbergs bekendte skildringer af, hvordan en »dydig regent« gør »et helt folk dydig med sig selv« finder man den samme blanding af optimistisk og pessimistisk menneskeevurdering med den sidste som overvejende. Om Peter den Store, der fremstilles næsten som en Messias, »hvilken Gud på en umiddelbar vis opvakte for at oplyse en stor part af verden«, siger han, at han bragte sine undersåtter til »ydmyghed, arbejde og tarvelighed« mere ved sit eksempel end ved sin uindskrænkede enevoldsmagt⁴, men Holbergs egen fremstilling af Peters historie støtter ikke just denne påstand. Det vigtigste hjælpemiddel for zaren som for andre af Holberg beundrede herskere er »gode love om straf og belønning«, der nøje efterleves⁵, altså løkken og tvang. Den

¹ Jfr. Billeskov Jansen II, 170 f.

² Introduction til Natur- og Folkeretten 2. del, kap. IV, jfr. Pufendorf lib. VII, cap. I § 4; S.S. XII, 30 f., 43; XIV, 323, 411.

³ Epistel 514.

⁴ S.S. XI, 142.

⁵ S.S. XI, 91.

dydige regent kan indprente sit folk »ærlige og redelige principer«, undertiden også virke for oplysning, men hans hovedformål er åbenbart at bibringe undersåtterne visse egenskaber, der især har betydning for deres værdi som soldater og producenter: tap- perhed, nøjsomhed, flid¹. Tankegangen er her som så mange andre steder hos Holberg tydeligt merkantilistisk. Statens styrke og velstand, ikke individernes lykke og tilfredshed er formålet.

Hvor megen tro Holberg end kunde have til, at den »naturlige morals« grundbegreber kunde gøres tilgængelige for alle, og til en dygtig herskers folkeomstøbende evne, er han i hvert fald aldrig i tvivl om, at de fleste mennesker er tåbelige. Lige fra Introduction til Natur- og Folkeretten² og Peder Paars til epistlerne giver han udtryk for et meget skeptisk syn på mængden. Det er især dens lettroenhed og mangel på dømmekraft, han stadig kommer tilbage til. Almuen, navnlig kvinderne, lader sig »af intet . . . hastigere indtage end af udvortes hellighed«, hedder det i betænkningen om konventikler³, og i Moralske Tanker taler han om, hvor ofte den af vildfarelse forveksler dyder med lyder og gør de groveste laster til heroiske gerninger⁴. Det romerske demokrati havde den virkning, »at adskillige uværdige mænd, efterdi de gemeneste og sletteste borgere formedelst deres tal- righed overvoterede de andre, komme til de højeste embeder«⁵. I Potu holdes derfor den gemene mand i almindelighed i uvidenhed om statssager, og utvetydige vidnesbyrd om, at Holberg var modstander af politisk demokrati, forekommer som bekendt ofte i hans skrifter.

Selv i naturtilstanden var ligheden efter Holbergs opfattelse ikke fuldkommen: mennesker fødes med forskellige evner. Som egenskaber, der forskaffer indehaverne agtelse af »fornuftige mænd« (men ikke af »den gemene almue«), nævner den unge aka- demiker i Introduction til Natur- og Folkeretten (1716) efter

¹ S.S. XI, 90 f., 142; epp. 173, 516, 519.

² S.S. I, 668 efter Pufendorf lib. VIII, cap. IV § 12.

³ S.S. IX, 3.

⁴ S.S. XIV, 195.

⁵ S.S. XV, 63.

Pufendorf »besynderlig skarpsindighed, dygtighed, bestandighed, lærdom og veltalenhed«¹. I den bekendte rangforordning i Potu i Niels Klim (1741, skrevet i 30'erne) står de lærde derimod langt nede i rækken, hvilket ikke bør opfattes for bogstaveligt, lidt drilleri mod kolleger var der vel deri, men dog kan tages som udtryk for, at Holberg efterhånden var kommet til at vurdere ikke-intellektuel virksomhed højere. Også i ideallandet er der altså en vis forskel på folks sociale position; fyrsten søger kun at vedligeholde lighed mellem undersåtterne »såvidt som statens vel tillader det«. I Introduction til Natur- og Folkeretten udvikles, at de ovennævnte egenskaber ikke giver nogen *ret* til agtelse, og at en sådan ret alene kan udledes af en pagt, af det herredømme, »som de høje have over de lave« (altså f. e. herremandens over bønderne), eller af øvrighedens love og rangforordninger, hvorved også arvelig adel kan meddeles. Den af øvrigheden fastsatte rangforskell er undersåtterne naturligvis pligtige at respektere, selv om folk af mådelige meriter foretrækkes for mere fortjente².

Heller ikke den retning inden for naturretten, der påvirkede Holberg stærkest, kunde da give ham tilstrækkelig tilskyndelse til en ægte lighedsfølelse over for alle medborgere. Det er tværtimod forskellen mellem dem, der har »de sindets gaver, at de ikke alene kunne regere sig selv, men endogså andre«, og dem, der er »grove og tykhovedede, så at de intet godt kunne gøre uden de drives dertil og undervises derudi af andre«³, som bestemmer Holbergs indstilling. Hans beundring for store mænd synes at vokse med alderen, og en vis lighed har han nok fundet mellem de »helte«, der gør hele folk dydige med sig selv, og forfatteren, som med sine værker har »omstøbt disse rigers almue ligesom udi en anden form«. Tilbage står at undersøge hans forhold til de lighedstendenser, der fandtes i den danske enevælde.

Edv. Holm har udførligt gjort rede for Holbergs syn på ade-

¹ S.S. I, 668.

² S.S. I, 669 f.

³ S.S. I, 558, efter Pufendorf lib. III, cap. II § 8.

len¹. Hans historiske opfattelse er antiaristokratisk, forsåvidt som han i Danmarkshistorien kritiserer adelens overmagt, påtaler dens overgreb mod de ufri stænder og skriver med varme om borgerne, ikke mindst deres indsats ved Københavns forsvar. Villh. Andersen har træffende sagt, at han i omtalen af de »borgerlige« danske konger vistnok er den første, der bruger ordet borgerlig i etisk betydning². På den anden side affinder han sig med adelens beståen, efter at enevælden teoretisk har givet borgerne ligeret med adelen til de højeste embeder. Imod adelens tidligere privilegerede stilling anfører han dels hensynet til helheden, at uligheden forårsagede jalousi mellem undersåtterne og »truede riget med en fuldkommen undergang«, dels det irrationelle i, at ikke-adeliges evner forblev uudnyttede³. Når Edv. Holm siger, at Holbergs »lighedsånd« var med til at bestemme hans syn på adelen, er det kun for så vidt rigtigt, som han ligesom de borgere, han skildrer i Danmarkshistorien, var for »højhjertet« til at ville skikke sig i adelens »foragt«. Hans brændende ærgerrighed er en dybt personlig baggrund for hans antiaristokratiske holdning. Efter enevældens idé — og endnu mere efter dens praksis — var det kun et begrænset antal ikke-adelige, der kunde nå til tops, og deres fremgang skabte en ny og større social ulighed inden for de ikke-adelige stænder, hvad Holberg naturligvis var sig fuldt bevidst og intet havde imod, blot uligheden skyldtes »meriter«. Det bedste udtryk for hans modne alders mening om den position, adelen burde have, får man vistnok i afhandlingen om årsagerne til Roms umådelige tilvækst⁴, hvor han anbefaler regenter til støtte for tronen at sørge for balance mellem stænderne, således at »almuen« er i stand til at holde adelen stangen og omvendt, og »begge civile stænder« nogenlunde kan opveje militæret. Her holder han den danske enevældes idé om forholdet mellem stænderne, således som han —

¹ Anf. skr. 48 ff.

² Illustreret dansk Litteraturhistorie II (1934), 114.

³ Danmarks og Norges Beskrivelse 1729, S.S. V, 550; citatet af epistel 163 hos Holm, 48 f.

⁴ 1746, S.S. XV, 87; en lignende tankegang i epistel 20.

og borgere og gejstlige 1660 — havde opfattet den, manende frem for en regering, som unægtelig havde svigtet ideen.

Fra Pufendorf overtog Holberg det argument mod en arvelig adel — som iøvrigt var betænkeligt i et arvekongedømme og derfor vidner om, med hvilken frihed han skrev¹ — at værdifulde menneskelige egenskaber ikke med sikkerhed nedarves². Argumentet er rationelt, men Holberg var ikke blot rationel, ej heller altid konsekvent. Han fremhævede oftere sin egen adelige afstamning og værdien ved at være kommet af godtfolk, lod sig baronisere, skænkede det meste af sin formue til adelsmænds uddannelse — selv om han i sit testamente udtalte ønsket om, at også meriterede folk af »middelstand« kunde få adgang til akademiet³ — og forlangte, at de jomfruer, der kom til at nyde hans brudeudstyslegat, skulde være af »fornemme og reputerlig« herkomst, dog ikke nødvendigvis af så høj rang som hans egen⁴. Dette er andet og mere end forfængelighed.

Den lighed, borgere og gejstlige på stændermødet 1660 håber af enevælden, består iflg. Holberg deri, at »enhver . . . uden anseelse af stand [skulde] agtes og forfremmes formedelst meriter«, men dette forklares rigtignok således, at »middelstandsfolk« skulde »opmuntres til dyd og duelighed, når de så ærens porte åbnet for alle«⁵, og de enevældige kongers praksis består i, at de har ophævet den »store ulighed«, håndhævet adelen efter dens stand og værdighed, men derfor ikke udelukket »dem af borgerstand, som have gjort sig meriterede«⁶. Når det drejer sig om

¹ Som bekendt måtte Holberg i sit forfatterskab tage visse hensyn til, at han skrev i en enevældig stat uden trykkefrihed. For nærværende afhandling må dette forhold især tages i betragtning ved bedømmelsen af hans udtalelser om bønderne og adelen. Forsåvidt disse udtalelser går i konservativ retning synes de imidlertid at stemme godt overens med, hvad vi af hans handlinger kan slutte om hans indstilling. Iøvrigt behandlede censuren ham meget lempeligt (Francis Bull i Festskrift til H. Koht, 214 ff.). Men sikkerhed for, at han fik sagt, hvad han vilde, har man naturligvis ikke.

² S.S. I, 670, epistel 173 o. fl. st., jfr. Foss 441.

³ Holbergs Breve ved V. Dahlerup (1926), 29.

⁴ Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg, 39 f.

⁵ Danm. Riges Hist., S.S. VIII, 356.

⁶ Danmarks og Norges Beskrivelse 1729, S.S. V, 550.

enevældens bidrag til ophævelse af standsforskellen, tænker Holberg — i og for sig og navnlig efter stavnsbåndets indførelse naturligt — ikke på bønderne¹.

Holberg havde eller fik med tiden megen forståelse for landbrugets nationaløkonomiske betydning, og efter at han havde anbragt sine penge i jordegods, talte han i helt fysiokratiske vendinger om, at »et lands velfærd fornemmeligen består udi jordens drift«, og at »al anden herlighed, som erhverves ved andre midler, grunder sig kun på capricer, og har ingen anden pris, end hvad menneskers indbildning derpå sætter«². Det er et udtryk for denne høje vurdering af agerbruget, at bønderne i Potu er socialt agtede fremfor andre. Men det vilde være uberettiget at slutte, at Holberg nærede en tilsvarende agtelse for sine sjællandske fæstere. Han fralægger sig et par steder, utvivlsomt i fuldt alvor, den tanke, at han med sine potuske idealbønder (*rustici* eller *agricolae*) har sigtet til landbrugere af denne kategori. Ordet bonde er nuomstunder et foragteligt navn »og gives alene til en bondes tjener eller vornede; da en bonde derimod efter ordets egentlige bemærkelse er en jord-drot eller *propriarius*, som ejer og besidder land-gods«. Rangforordningen i Niels Klim udmærker da selvejerbønder, måske også godejere som Holberg, der ikke er »forbundne« til personligt arbejde, men kan lade deres jord drive ved andre³. Over for sine fæstere var Holberg i egen velforståede interesse og noget af venlighed rimelig og betænksom, villig til at hjælpe de bønder, som var værd at hjælpe, human mod gamle og uforskyldt fattige⁴. Han efterlevede i dette forhold den lære om pligterne mod næsten, han som ung mand

¹ Jfr. Harald Nielsen: Holberg i Nutidsbelysning (1923), 192 ff.

² Epistel 49. Om de klassiske forbilleder for denne lovprisning af landbruget se F. J. Billeskov Jansens kommentar i hans udgave af epistlerne VI (1946). Om Holbergs stigende værdsættelse af landbrugets nationaløkonomiske betydning se også Sigurd Høst i Holbergklubbens Smaaskrifter (1910). Det burde undersøges nærmere, om Holberg er påvirket af fysiokratismens forløbere.

³ Mor. Tanker I, lib. I, ep. 164; epistel 200; jfr. omtalen af fæsterne i Danmarks og Norges Beskrivelse kap. VI.

⁴ Th. A. Müller i Festskrift til Niels Møller (1939), 29 ff.

havde forkyndt i Introduction til Natur- og Folkeretten og som han mødte hos sine stoiske yndlingsforfattere. Den lærde filosof, træt af det komplicerede byliv, fandt i reglen hvile i den usammensatte tilværelse på landet, som han nok i epistlerne ser noget i feriestemningens glans. Han romantiserede bondelivet let, sml. f. e. skildringen i *Moralske Tanker*¹ af hvordan fæsterne vælger en kone med den faktiske tilstand, som Holberg på dette tidspunkt (1744) ikke godt kan have været uvidende om. Han kunde lide bøndernes uaffekterede tale om »solide og magtpåliggende ting, hvorom de vide fuldkommen besked«. Naturligvis lærte den i landbrug ukyndige professor også et og andet af sådanne samtaler². Men at opfatte Holbergs indstilling over for bondestanden i almindelighed som udslag af en lighedsfølelse³ er utvivlsomt misforstået. Hans indstilling var den patriarkalske: »Der er tvende måder, hvorpå bønderne fordærves. En, ved ikke at række dem hånden, når de trænge. En anden, ved at lade dem få, hvad de pege på, såsom de ved for megen hjælp henfalder til ladhed og skodesløshed«⁴. Ligesom Platon ønsker Holberg, at enhver, også bonden, skal passe sit arbejde og ikke bekymre sig om andet; i *Potu* er folk dagen igennem helt optaget af deres gerning og adspredt sig om aftenen med uskyldige fornøjelser (et hib til pietismen). Bøndernes charme er for Holberg netop deres begrænsede horisont og at de ikke søger ud over deres begrænsning. Deri ønskede han næppe nogen forandring. Han kritiserede vornedskabet, fordi det var ukristeligt (jfr. Christian II's landret) og forringede bøndernes anvendelighed som soldater og arbejdere (det er samme motivering som i forordningen om dets ophævelse 1702), han satte som godsejer såvidt muligt sine bøndergårde i god stand, men han gjorde ingen forslag til landbo-reformer⁵, og ligesålidt søgte han eller ønskede han vel at hæve de lavere befolkningslag kulturelt i moderne forstand ved at give

¹ *Mor. Tanker* I, lib. I, epigr. 164.

² Epistel 29.

³ Således Holm, anf. skr. 46 ff.

⁴ Ep. 49; jfr. ep. 518.

⁵ Holm, anf. skr. 48.

dem et videre interessefelt. Når han¹ roser sig af, at han med sine komedier har »omstøbt disse rigers almue ligesom udi en anden form«, sigter han til, at han har lært den »at ræsonnere om dyder og lyder, hvorom mange tilforn havde kun liden ide«. I det hele opfatter han det som formålet med den folkeopdragende side af sit forfatterskab at »vise de vildfarelser og vrang meninger, som menige mand haver om laster og dyder«, altså at bidrage til at lære folk på det moralske område at skelne mellem ægte og uægte, sandhed og skin. Denne opgave var jo i og for sig også stor nok.

Holberg har noget af den usnobbethed, man kan finde hos meget konservative personer, for hvem en lagdeling af samfundet med enhver på sin rette plads (der for Holberg ikke altid svarede til den i det gamle standshierarki anviste) er en selvfølge. Opadtil viser denne usnobbethed sig i hans efter tidens lejlighed ligefremme tiltale til kongen³. Jo mere han får tilfredsstillet sin egen ærgærrighed og vinder social anerkendelse, des sikrere bliver naturligvis hans væsen, des selvfølgeligere hans position mellem over- og undermænd. Hans holdning nedadtil er præget af hans skepsis over for almuens. Når han fandt behag i at tale med bønder og andre jævne folk, hænger det vel sammen med, at de fleste mennesker irriterede ham, og at det derfor var ham særligt vanskeligt at etablere kontakt på lige fod. Han havde ingen nære venner, jævne folk (og fruentimmer) stillede ikke store krav til hans personlighed, de kunde holdes på afstand. Når kunstneren fik overtaget i ham, kunde han til gengæld vise dem en humorfyldt menneskelig forståelse, f. e. i skildringen af bønderne i Erasmus og Jeppe eller af tyendet⁴. Endelig må det ikke glemmes, at denne frie ånd havde tidens sociale fornemmelser i blodet. En vurdering af mennesker efter stand kommer så at sige uforvarende frem flere steder, hvor han taler om den

¹ Epistel 179.

² Moralske Tanker I, lib. I, epigr. 1.

³ Holm, anf. skr., 21 f.

⁴ Henriks berømte replik i Mascarade II, 3.

»ringeste almue« eller om forskellen mellem håndværksfolk og »fornemme borgere«¹.

Når alt kommer til alt, var Holbergs sympati, trods ønsket om at åbne begavelsen en bane, overvejende for stabilitet i forholdet mellem stænderne. Hvis universitetet fik den beskedne tilgang af gode hoveder, det behøvede, hvis de dygtigste borgere kunde opnå adgang til de embeder, adelen havde haft eneret på, og blive anerkendt i forhold til deres indsats, var hans ønsker om mulighed for bevægelse opad i samfundet i det væsentlige tilfredsstillende. Det morede ham i Niels Klim at spille bold med de hædvundne rangbegreber, og der var alvor i hans spot over dem, der nød ufortjent ære eller kivedes om rangspørgsmål, men han havde stærke konservative instinkter², som naturligt nok med alderen fik mere råderum, og en almindelig social nivelering ønskede han ikke³. I Bergens Beskrivelse (1737) skildrer han de sociale forhold i sin fødeby med den skarpe adskillelse mellem officerer, embedsmænd og magistrat på den ene og det menige borgerskab på den anden side. »Det var i min tid rart«, fortæller han, »at borgerfolk allierede sig ved ægteskab med gejstlige og magistratspersoner; thi en borger så ikke så meget efter, at hans datter kunde gøre et rigt og aneligt parti, som at hun kunde få en mand, der kunde fortsætte forældrenes handel og var arbejdsom og duelig«. Og han tilføjer: »Det var at ønske, at den fortræffelige sædvane havde altid været holdet ved lige«⁴. Han taler misbilligende om de præster, der viser en »uanstændig familiaritet« ved at bivåne alle bondebryllupper, barseler og gilder⁵. Man bør vist også tage ham alvorligt, når han i Danmarks Riges Historie⁶ erklærer Tyge Brahes ægteskab med en bondepige for »ganske uanstændigt«, selv om han anfører til astronomens forsvar, at det har været »vanskeligt for en philosopho med en

¹ F. e. epp. 63, 95, 234, 245.

² Jfr. Billeskov Jansen II, 180 ff.

³ Sml. C. W. Smith, citeret af Harald Nielsen, anf. skr., 55.

⁴ S.S. IX, 377 f.

⁵ Mor. Tanker I, lib. I, epigr. 107.

⁶ S.S. VII, 422

metalnæse at få en ung adelig jomfru«. Tendensen, at hvert af de nævnte samfundslag som helhed burde holde sig inden for sine enemærker, de lavere ikke stræbe op over deres begrænsning, de højere ikke vise utidig nedladdenhed, er klar nok. Det er også værd at bemærke, at der skelnes mellem borgerstandens overklasse (magistratspersonerne) og dens brede lag, jfr. kandestøbermotivet og i det hele den tydelige forskel mellem et købmands- og et håndværkermilieu i komedierne. Hvis Holberg har forestillet sig den del af borgerstanden, der var egnet til at konkurrere med adelen, som socialt afgrænset, må det have været standens overklasse, han har haft i tankerne.

I den første del af forfatterskabet er Holbergs terminologi traditionel, hvor det gælder samfundslagene. I Danmarks og Norges Beskrivelse¹ holder han sig ved omtalen af »indbyggernes inddeling udi classer« til adskillelsen af gejstlige og verdslige, d. v. s. adel, borgere og bønder. Ovenfor har vi set, at han andetsteds deler de »civile stænder« i adel og almue; det sidste ord bruges f. e. i epistel 179 i en åbenbart socialt lidt ringere betydning, men de egentlige underklasser betegnes af Holberg gerne som den ringeste, undertiden den gemene (uden nedsættende betydning), almue. I den senere del af forfatterskabet, vistnok første gang i *Danmarks Riges Historie*, dukker ind imellem de gamle betegnelser et nyt begreb op: middelstanden, som Holberg giver borgerret i vort sprog. Kalkar kender ikke ordet, men Moth (d. 1719) har i sin ordbog såvel middelstand (forklaret som *ordo medius*) som middelstandsperson (forklaret som *civis*, begge med henvisning til Cicero). Ordet har da været kendt i Danmark senest omkring 1700, men det ældste litterære citat derfor i Ordbog over det danske Sprog er fra Holberg. Det danske ords herkomst må udredes af filologer. Holberg synes første gang at have brugt det til at oversætte fra latin, nemlig ved den sympatiske omtale af forløberen for den antiaristokratiske tradition i 17. årh. Christoffer Dybvads *Observationes politicae* (1614—15), i hvilke der klagedes over »den uret, som adelen gjorde middelstandsfolk, idet de hindrede mange brave og lærde mænd i at blive brugte

¹ 1729, kap. VI.

i rigets sager«¹. Holbergs ord er åbenbart en omskrivning af Christoffer Dybvads »Derfor lider Danmark vel . . . når rigens råd ikke tages af adelen alene, men af forfarne lærde mænd medii status«². Siden benytter Holberg oftere udtrykket. Således anvender han i Danmarks Riges Historie under 1660 et par gange »middelstanden« som sammenfattende betegnelse for de i fællesskab optrædende gejstlige og borgerlige deputerede på stændermødet³. Her er han måske inspireret af Molesworth, som bruger »the commons« i samme betydning⁴, og begrebet er klart defineret ved sammenhængen⁵. »Middelstanden« er øjensynligt heldigere som fællesbetegnelse for gejstlige og borgerlige, end de udtryk Holberg ellers i denne forbindelse anvender (»den gemene mand« i Danmarks og Norges Beskrivelse, »de gemene stænder« i Danmarks Riges Historie), fordi ordet umiddelbart leder tanken hen på eksistensen af lavere befolkningslag. Andre steder hos Holberg er det vanskeligere at bestemme dets indhold. Da der i Danmarks Riges Historie et sted med henblik på hovedstadens særlige friheder tales om Københavns borgere 1660 og »de andre rigets middelstænder«⁶, kan man ikke engang med sikkerhed afgøre, om Holberg senere regner med en eller flere middelstænder; sna-

¹ S.S. VII, 553.

² Danske Magazin 4. r. II (1873), 230.

³ S.S. VIII, 348 f., 352.

⁴ Account of Denmark, kap. VII.

⁵ »The commons« kan hos Molesworth også betyde de borgerlige deputerede (»the commons and clergy«, Account of Denmark, udg. 1694, 60), og det er åbenbart den oprindelige betydning. Det oversættes i den tyske udgave (1695) ved »die Gemeinden«, i den franske ved »les communes«. Da »middelstanden« i bestemt form hos Holberg kun synes at forekomme i det indskud i Danmarks Riges Historie, som han har forfattet på grundlag af det 1760 som »Nøjagtig Efterretning om Souverainitet« trykte skrift (se om dette Bull: Holberg som Historiker, 95 ff.; C. O. Bøggild-Andersen: Statsomvæltningen i 1660 (1936), 138 ff., 298 ff.), er det også muligt, at han har ordet eller dog dets bestemte form fra et håndskrift af denne kilde. I dens trykte udgave findes ordet middelstand ikke. Da det er et nøgleord i den nyere tids historie, kunde dets oprindelse og skiftende betydning nok fortjene en særlig undersøgelse.

⁶ S.S. VIII, 356.

rest det første, men selv om det sidste skulde være tilfældet, sidestiller han på en ny måde borgerstand og gejstlighed. Efter Danmarks Riges Historie synes Holberg ikke at have anvendt ordet middelstand i bestemt form. Det var »middelstandsfolk«, som skulde opmuntres til dyd og duelighed ved enevældens indførelse, »middelstandsfolks« ufordærvede smag (for komedierne) modstilles i epistel 190 de fornemmes forkærlighed for det franske og må underforstås som kontrast til den »gemene almues« eller dog dens flertals fordærvede smag (epistel 180), og i en udateret efterskrift til sin sidste villie¹ lægger Holberg et godt ord ind for meriterede personer »af middelstand«, da han ikke vil risikere at få skin af at foragte sin »egen stand«. De »middelstandsfolk« eller personer af »middelstand«, der omtales i epistlerne, er åbenbart fortrinsvis egentlige borgere, men det udelukker jo ikke, at »middelstanden« kan omfatte også andre, ligesom »borger« hos Holberg ofte har en videre betydning end den, der har taget borgerskab i en købstad. Middelstanden (eller -stænderne) må antages at grænse nedadtil mod almuen (i ordets moderne betydning), hvorved må bemærkes, at Holberg synes at have regnet den politiske kandestøber til middelstandsfolk². Opadtil grænser den iflg. en af epistlerne mod et lag, hvori der befinder sig »grever, baroner og andre karakteriserede standspersoner«, heriblandt etats-, justits- og kancelliråder³; men grænserne er øjensynligt flydende, siden Holberg betegner sig selv som værende af middelstand.

Det reelle grundlag for den sproglige nydannelse må søges i 17. årh. Skellet mellem gejstlig og verdslig stand var uddybet ved den højkirkelige opfattelse af præsteembedet, der også senere kom til at virke hæmmende på gejstlighedens sociale samfølelse med andre lag. Men trods dette skel havde borgere, gejstlige og lavere embedsmænd, der i vid udstrækning var forbundne ved slægtskab, fundet hinanden i fælles interesser, og 1660 blev repræsentanter for købstadborgernes øverste lag med københav-

¹ 1748, Breve ved Dahlerup, 29.

² Ep. 447.

³ Ibid.

nerne i spidsen »konjungerede« med gejstlige »under Københavns frihed«. For en stund blev de to stænder tilsyneladende i politisk og statsretlig henseende een. I denne situation var det naturligt at anvende et nyt, efter gamle forbilleder dannet, stift standsbegreb, der lod sig definere juridisk, og det er et sådant vi finder i »middelstanden« i Danmarks Riges Historie. Efter 1660 optrådte de to stænder ikke mere politisk i fællesskab, og juridisk var de gennemskåret af endnu flere skel end tidligere. Men deres fælles optræden i 1660 havde utvivlsomt medvirket til de gamle standsbegrebs begyndende opløsning. Man ser denne udvikling afspejlet hos Holberg, der som professor juridisk hørte til gejstligheden, men handlede med sine bøger som en købmand og sympatiserede med de egentlige borgere. I epistlerne og i efterskriften til hans sidste villie er »middelstand« udtryk for en vagere, mere moderne og elastisk forestilling om et samfundslag, der ikke svarer til nogen af de gamle stænder. Denne middelstand holdes sammen af andet end modsætningen til andre lag. Holberg havde hos sig selv og også hos andre embedsmænd og akademikere, omend langt fra alle lærde (navnlig har han i denne forbindelse næppe tænkt på flertallet af præsterne, som han jo ikke yndede) og hos borgerskabet fundet en fælles »ufordærvet« smag, som kunde danne grundlag for en fælles kultur med fælles idealer, en dansk borgerlig kultur. Det er endnu meget vagt alt sammen, men man mærker dog hos ham en dæmrende bevidsthed om en ny social enhed med højst usikre konturer og finder udtryk for en social samhørighedsfølelse på tværs af den traditionelle standsdeling.

Til middelstanden (eller -stænderne) og ikke specielt til det lærde lav har Holberg da til sidst, da han var blevet ejendomsbesidder, regnet sig. Også sine lavsbrødre holdt han tre skridt fra livet, og i sin universitetsgerning følte han sig mindre som professor end som administrativ embedsmand¹. »Ingen studeringer er så vigtige, at man for deres skyld skulde forsømme sit embede, som studeringer selv befaler nøje at iagttage«².

¹ Th. A. Müller: Den unge Ludvig Holberg, 345.

² 3. levnedsbrev, Ludvig Holbergs Memoirer, 159.

For middelstandsfolks lige ret med adelen spillede efter Holbergs mening også økonomiske forhold en rolle. Den unge Holbergs rangforordning i 1. udgave af *Introduction til Natur- og Folkeretten* (1716) var højakademisk. Det er betegnende, at den klejne og fattige teolog af Pufendorfs¹ opregning af de egenskaber eller ting, som fornuftige mænd agter, udelader ikke blot legemlig styrke og skønhed, men også rigdom (selverhvervet eller dog anvendt på værdig måde). Først fra og med 2. udgave (1728) medtages rige mænd blandt agtværdige mennesker, vel at mærke under den forudsætning, at de bruger deres penge til at bygge hospitaler og fattighuse og som Medicierne giver pensioner til lærde folk og kunstnere. Da Holberg har samlet sig formue, taler han om at »bemidlede og meriterede personer alletider blive distingverede uden rangsforordning«², og at »en bemidlet mand af meriter støder sig stedse over, at han formedelst fødsel alene, som er en pur hændelse, skal agtes ringere end en fattig og umeriteret adelsmands søn«³. Rigdom kan bygge bro over standsforskellen, og en fattig fornem mand er fornuftig, når han gifter sig med en rig håndværkerdatter⁴. I disse realistiske bemærkninger, der ved siden af fortjenester nævner rigdom som en speciel adkomst til social agtelse, mærkes den velstående mands selvfølelse, vendt mod adelen. Hvad gør mennesker mere latterlige end velbåren armod, spørger han⁵. Vi forstår, at satiren i *Don Ranudo* blev så besk.

For den aldrende og formuende Holberg er det at blive velhavende altså noget naturligt og fortjenstfuldt, ja ligefrem en pligt. »På en skikkelig måde at samle midler, og holde ved lige det, man samler, er et dueligt menneskes kendetegn og er en god borgers pligt . . . Den indretter sine sager viseligt og forsynlig, som ikke lader en honnet og sømmelig profit gå sig af hænderne, men bruger lejligheden, og forsyner sig således, at han,

¹ *De jure nat. & gent.*, lib. VIII, kap. IV § 12, jfr. S.S. I, 668.

² S.S. XV, 49.

³ Epistel 163.

⁴ Epistel 461.

⁵ Sst.

i fald nøden skulde trænge, kunde have det, han kan leve og ernære sig med¹. Han begunstiger efter eget sigende som godsejer de velhavende bønder, fordi deres velstand normalt er resultat af flid og dygtighed, mens fattigdom som regel skyldes dovenskab og forsømmelighed. Navnlig tager han sig iagt for at lægge større byrder på de velstående bønder end på de fattige; derved vilde de fattige blot bestyrkes i deres dovenskab og de velhavende tabe lysten til arbejde². På den anden side advarer han mange steder mod den begærlighed og gneragtighed, som han fandt anlæg til hos sig selv³; rigdommen skal tjene en fornuftig hensigt, ikke være mål i sig selv. Det er næppe nødvendigt at nævne litterære forbilleder for denne tankegang, som er udtryk for Holbergs tilbøjelighed og livsførelse⁴. Derimod bør det understreges, at moralen adskiller sig tydeligt fra Luthers. Luther betragtede rigdom og stræben derefter med største mistænksomhed, og i hele den ældre lutheranske morallære fremhæves det, at rigdom er en kilde til utallige farer for sjælens salighed. »Guds frygt med nøjsomhed er en stor vinding . . . men de som ville blive rige, de falde i fristelsen og snaren og mange dårlige og skadelige begærligheder« siger Jesper Brochmand⁵. »Du skal ej arbejde for meget i den henseende, at Du vil blive rigere«, hedder det hos Henrik Gerner⁶. Visse danske gejstlige efter 1660 synes — måske under indtryk af borgerskabets stigende betydning og tidens merkantilistiske tankegang — at understrege rigdommens og handelens svage sider mindre stærkt⁷. Men hovedtendensen er dog klar nok: skønt rigdom er en gave fra Gud — og altså ikke må betragtes som resultat af egen indsats — er den kristeligt

¹ 3. levnedsbrev, Ludvig Holbergs Memoirer, 187 f.

² Epistel 79.

³ Th. A. Müller: Afhandlinger i Udvalg (1945), 155.

⁴ Jfr. dog det i udgaven 1684 af Pufendorf anf. skr. tilføjede stykke om erhvervelse af rigdom, lib. II, kap. IV § 10. Det er ikke optaget i Introduction til N. og F.

⁵ Huspostil, udg. 1655, sommerparten, 145.

⁶ Anf. skr. 144; jfr. f. e. Ove Christensen, Officium Christianorum (1640), fol. M. ff.; Tawney, anf. skr. 35 f., 89 ff.

⁷ Villads Nielsen: Catechismi Postebud, 83; ovenfor s. 658, 661.

set farlig. For Holberg er det en pligt at blive velhavende, og velstand er et resultat af eget arbejde og et gode, der undtagelsesvis kan misbruges. Holbergs standpunkt minder i virkeligheden mere om det puritanske. Også for puritanerne blev erhvervelse af formue til en moralsk pligt, ikke som hos Luther en fristelse. Men Holberg har ikke de puritanske forretningsmænds tro på det uhæmmede gevinstbegærs moralske berettigelse¹. Måske har lutherske forestillinger hindret ham i at løbe linen ud teoretisk. I hvert fald anbefaler han i denne sag som i mange andre den gyldne middelvej.

Heller ikke-begrebet duelighed eller dygtighed har det samme indhold hos Holberg som i den lutherske morallære. Teologerne lægger hovedvægten på troskaben, den pligtsmessige løsning af den opgave, kaldet stiller; den jordiske løn herfor er et tilstrækkeligt udkomme, og mere skal man ikke stræbe efter. For Holberg er det naturligt, at den dygtige mand samler til bunke. Når Luther holdt så stift på et gammeldags standshierarki, var det blandt andet for at hindre konkurrence i at ødelægge den kærlighedens ånd, som var det kristelige ideal². I Holbergs begreb om dygtighed indgår, trods hans sympati for social stabilitet, i hvert fald ofte et element af kappelyst, der rigtignok gerne må stimuleres ovenfra; i det fornuftige land i Niels Klim har han givet et billede af, hvad savnet af sådanne stimulanser betyder. Hans ideale herskere lokker de dygtige med belønninger ligesom de straffer de forsømmelige, han selv begunstiger sine flittige bønder, øvrigheden i Potu giver præmier til dem, der dyrker jorden bedst. I epistel 79 fortæller Holberg om en stat, hvor man bestemmer at aflønne visse grupper af embeder ens, men med muligheden for ved dygtighed at blive forsat til et federe embede forsvinder »al æmulation« og dermed den vigtigste tilskyndelse til flid hos embedsmændene. Med åbenbar tilslutning nævner han også den opfattelse, at »den æmulation, som regerer iblandt adskillige sekter, er dyds og dueligheds slibesten, eftersom den ene sekt søger at distingvere sig frem for en anden

¹ Jfr. Tawney. anf. skr., især 248, 253.

² Troeltsch. anf. skr. 582.

udi flid og troskab mod regeringen«¹. Denne æmulation er for Holberg både naturlig og god; trangen til at kappes med andre var jo stærk hos ham selv, og han har ikke lagt skjul på, hvilken rolle den spillede i hans tilværelse. I epistel 127 hedder det, at et menneske uden lidenskaber er en kimære, men at »de vise søge til en god ende at dirigere det, som de hverken kan eller bør ganske udrydde. De styre passionerne, så at avind forvandles til emulation . . .«.

Det er klart, at den af Holberg yndede dygtighed, der stræber videre end til et jævnt udkomme, og som »slibes« ved kappestrid, snarere end i det danske bondesamfund eller lavsorganiserede håndværk kunde gøre sig gældende i det højere borgerskab, blandt købmænd, redere og industridrivende, f. e. i København, der virkede under friere eller dog mere begunstigede kår, og til dels også i den med borgerskabet beslægtede embedsstand; det første konkurrerede om profit, den sidste om højere rang og federe embeder. Derfor beundrede Holberg de driftige bergensiske handelsmænd og — som så mange i samtiden — de velstående og flittige hollændere med den enkle livsførelse². Også på dette punkt var han i uoverensstemmelse med den ortodokse lutherske etik, for hvilken al handel var fordægtig: »Købmandsskab er ikke uden synd . . . Købmænd og kræmmere ere af een natur; den ene handler med grove varer, den anden med fine. Det, som gør deres handel stor, er og af en lig natur, synd og uret«. Det er en tankegang, som har rødder i middelalderen³.

Det er ikke altid let at afgøre, fra hvilke tankekredse — lutheranismen, naturretten, den klassiske litteratur, merkantilismen, samtidens franske filosofi o. s. v. — Holberg har fået impulser til de enkelte træk i sin opfattelse på det område, som her behandles. Han var uddannet som luthersk teolog og blev stærkest påvirket af naturretten i den gode lutheraner Pufen-

¹ Epistel 352.

² Jfr. Eli F. Heckscher: *Merkantilismen II* (1931), 253; se også 3. levnedsbrev, Ludvig Holbergs *Memoirer*, 200 ff.

³ Henrik Gerner, *anf. skr.* 125; Tawney, *anf. skr.* 31 ff.; jfr. om Luther sst. 89, 92.

dorfs udformning, men intet i hans ovenfor skildrede tankegang behøver at have sin kilde i luthersk samfundssyn, og motiveringen for hans standpunkter er næsten overalt rent verdslig, rationel. Om den ældre lutheranisme minder hans sympati for landbruget som erhverv, der imidlertid hos en dansk godsejer ikke behøver nogen særlig forklaring; også den danske regering søgte jo iøvrigt at varetage landbrugets interesse, og f. e. i Christian V's testamente 1683 er dette erhvervs nationaløkonomiske betydning næsten lige så stærkt fremhævet som hos Holberg. Om lutheranismen minder endvidere hans forkærlighed for stabilitet imellem stænderne. Når han blandt de rette kendetegn på en viis mand anfører »liden attrå efter verdslig ære og fornøjelse med sin stand og vilkår¹, er det jo helt i luthersk-ortodoks ånd, men tanken er også stoisk og vel i det hele udtryk for fælles-europæisk livsvisdom. Holbergs tanker om middelstandens rolle inden for standshierarkiet afveg fra Luthers egne, men det samme gjaldt vel om adskillige danske gejstliges indstilling efter 1660. Heller ikke hvad ønskeligheden af standsskifte i al almindelighed angår, synes Holbergs opfattelse at have adskilt sig meget fra den danske gejstligheds, selv om hans formulering af problemet var klarere. Netop på dette punkt er hans afhængighed af klassiske forbilleder iøvrigt tydelig. Det dybestliggende fællestræk for lutheranismen og Holberg, der rigtignok også fandtes hos den skole inden for naturretten, han særlig dyrkede, var den pessimistiske vurdering af mennesker og af deres evne til i frihed at skabe tilfredsstillende samfundsforhold. Det er næppe lutter spøg, når Holberg ikke engang vil overlade den enkelte at finde ud af, hvilket arbejde han bedst passer til².

Tydelig er påvirkningen fra merkantilismen. Det er bekendt, at Holberg i nationaløkonomisk henseende var merkantilist, om end inkonsekvent og udogmatisk, i hvert fald i sine senere år med en til danske forhold svarende forkærlighed for landbruget³.

¹ S.S. XI, 451 f.

² Holm, anf. skr., 27.

³ H. L. Bisgaard: Den danske Nationaløkonomi i det 18. årh. (1902), som giver et noget sentimentaliseret billede af Holbergs sociale og økono-

Man har oftere¹ peget på »det vidtstrakte råderum, han vil hjemle statsinteressen og statstvangen«. Her skal blot fremhæves, at denne tendens er intimt forbundet med merkantilistiske forestillinger om, at andre økonomiske formål må underordnes hensynet til statens styrke og velstand. Vi har allerede set, at de tapre, nøjsomme og flittige indbyggere i de af Holberg beundrede stater tjener en merkantilistisk hensigt. Også motiveringen for hans kritik af vornedskabet, der som nævnt gentager, hvad han fandt i dansk lovgivning, passer ind i en merkantilistisk tankegang. Han er endvidere i overensstemmelse med sin merkantilistiske samtid² når han mener, at mennesker må lokkes og tvinges for at handle økonomisk på en måde, der er formålstjenlig for staten. Og i epistel 352 forsvare han religiøs tolerance ved at referere argumenter, der minder om en fremragende merkantilistisk teoretiker som Sir William Petty³: at de borgere, som ikke tilhører den herskende religion, derved tilskyndes til særlig flid og vindskibelighed og ofte bliver statens mest velhavende⁴.

På et væsentligt punkt afviger den aldrende Holbergs opfattelse imidlertid fra den gængse merkantilistiske, nemlig m. h. t. velstandens fordeling. I heltehistorierne om Akbar og Peter den Store (1739) rejser han det spørgsmål, hvorfor den første ikke afskaffede den statsfejl, som gør de største og rigeste lande i Asien fattige og magtesløse, at kongerne alene vil være ejere af hele landet. »Alle undersætter såvel høje som lave sammesteds, såsom de ikkun ere kongelige forpagtere, og intet gods besidde,

miske opfattelse; jfr. også Sigurd Høst i Holbergklubbens Smaaskrifter (1910).

¹ F. e. Holm, anf. skr., 26; Billeskov Jansen, anf. skr., I, 214 f.; II, 178 ff.

² Eksempler hos Heckscher, anf. skr. II, 263 f.

³ Heckscher, anf. skr. II, 273.

⁴ Når han sst. anfører, »at et lands flor og velstand ved religioners mængde kan forfremmes«, minder det om reskript 19/4 1684: »Det fornemste og fast eneste fundament til et riges timelige flor og velstand består i mængden af mennesker, og det kan ikke med god raison nægtes, at religionens frie øvelser jo er et kraftigt middel til sligt at tilvejebringe« (cit. i L. Helweg: Den danske Kirkes Historie efter Reformationen I (1850), 436); jfr. J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie II (1904), 126.

som forplantes på deres børn og efterkommere, skøtte de ikke om at sætte det udi god stand, som de er uvisse om at beholde; thi den omhyggelighed, man har for den tilkommende tid, holder alene verden ved lige: den driver en håndværksmand til at arbejde, en bonde til at forbedre sin jord, en købmand til at handle«. Af samme grund må han spørge, hvorfor zaren ikke afskaffede bøndernes livegenskab, »hvorved de samme kunde opmuntres til dyd og arbejdsomhed, og landet bringes udi des større velstand«. Da godsejerne er herrer over bøndernes formue, har disse ingen lyst til ved arbejde at erhverve sig midler, som straks fratages dem, og da godsejerne også skjuler deres uretfærdige midler, bliver »alle rede penge usynlige og kan ikke cirkulere landet til nytte«. Man har derfor bedt zaren indføre »en mådelig frihed, som kunde opmuntre undersåtterne og blive regeringen til fordel«¹. Disse betragtninger er ikke originale², men at de dækker Holbergs egne meninger på dette tidspunkt af hans liv, kan der næppe være tvivl om. Den samme vurdering af den private ejendomsret ligger nemlig åbenbart bag ved hans omtale af de velhavende bønder og levereglen fra 3. levnedsbrev. Derimod er det vistnok mere en moraliseren i al almindelighed end en bestemt økonomisk-politisk anskuelse, der kommer til udtryk i epistel 21, hvor han i polemik med den hårdkogt merkantilistiske Mandevilles *Fable of the Bees* spørger, »om det societet kan kaldes blomstrende, hvorudi visse borgere samle stor rigdom og liggendefæ, som ere dem til byrde, og hvorudi andre leve udi yderste armød«.

Når Holberg tager til orde for, at bønder, håndværkere og købmænd, altså befolkningens flertal, skal have lov at nyde deres arbejdes frugter, er hans motivering, som man vil se, ligesom hans kilde Berniers overvejende merkantilistisk. Det er ikke de

¹ S.S. XI, 113, 144 f.

² Grundlaget synes at være et par steder i Holbergs kilder, Berniers og Perrys rejsebeskrivelser, der her anføres efter udgaver i Det kgl. Bibliotek: *Voyages de François Bernier . . . contenant la description des états du Grand Mogol* (Amsterdam 1699), I, 276 f., 307 ff. (med dobbelt paginering) og Johan (John) Perry: *Der jetzige Staat von Russland* (Leipzig 1717), 408 ff.

enkeltes tarv, han vil varetage. At købmænds og industridriven- des gevinstbegær skulde tolereres og udnyttes til statens formål, hører også til merkantilistisk tankegang¹. Holberg udstrækker imidlertid dette synspunkt til alle erhvervsdrivende og producenter. Han kommer derfor i sin konklusion til at bryde med, hvad Eli Heckscher² har kaldt »den grundläggande merkantili- stiska föreställningen, att ett land kunde göras rikt genom att dess folk (bortset fra et fåtal) gjordes fattigt«. Der er en tydelig forskel på ældre dansk merkantilistisk tankegang, f. e. Hannibal Sehesteds »købmandsskab og trafik er det, som bringer rigdom udi et rige«³ og Holbergs egne ortodokst merkantilistiske me- ninger, f. e. i propagandaskriftet for genoprettelsen af Det ost- indiske Kompagni 1728 eller Danmark og Norges Beskrivelse 1729⁴ på den ene side, og den ovenfor gengivne tankegang på den anden. Når Holberg betoner værdien af en udbredt, mod ind- greb også fra statsmagten sikret privatejendomsret, minder han — selv om hans motivering er en anden — påfaldende om Locke, der hørte til hans senere års foretrukne forfattere. Denne tendens inden for Holbergs økonomisk-politiske anskuelser kan føre til konsekvenser, som Holberg selv er langt fra at drage. Den viser fremad, ikke blot mod en vigtig side af de store landboreformer, men i det hele mod den økonomiske liberalisme.

Endnu et forhold fortjener at nævnes. Mod den europæiske merkantilismes ligegyldighed for menneskeskæbner kontrasterer en vis human indstilling hos Holberg. Som godsejer tog han sig af hjælpeløse gamle og umyndige, og komponisten Scheibe be- vidner, at han var godgørende især mod de fattige, om hvis ærlighed og uforskyldte ulykke han var overbevist, men at det rigtignok var meget vanskeligt at overbevise ham på dette punkt⁵. Hvor han (i epistel 79) identificerer fattigdom og doven- skab, undtager han udtrykkelig dem, der er blevet fattige uden

¹ Heckscher, anf. skr. II, 270.

² Anf. skr. II, 152.

³ C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested I (1946), 64.

⁴ S.S. V, 605 ff.

⁵ Th. A. Müller: Afhandlinger, 151.

egen skyld, og som derfor bør hjælpes. I denne sidste henseende afviger hans tankegang ikke meget fra den i fattigforordningerne 1708¹, iflg. hvilke uforskyldt fattige, som var uarbejdsdygtige, skulde understøttes. Om den arbejdstvang for alle, værdige som uværdige, arbejdsføre fattige i købstæderne, der af hensyn til manufakturernes princip blev fastsat i fattigforordningen for købstæderne og landet (I, § 6), har Holberg vistnok ikke udtalt sig.

Der er ovenfor nævnt eksempler på, at Holberg gentager tanker, som allerede havde været fremme herhjemme. På andre punkter udtrykker han klart, hvad der utvivlsomt var manges udtalte mening, ikke mindst i københavnske borgerlige kredse. Også dette er en historisk gerning. For den følgende tids opinion fik han bl. a. betydning ved skarpere og med videre socialt sigte, end det vistnok tidligere var sket på dansk grund, at formulere et samfundsborgerideal, og dermed en målestok for social vurdering af mennesker, der i en væsentlig henseende afveg fra den lutherske: den dygtige mand, hvis dygtighed viser sig i, at han kan samle velstand. Dette ideal, som Holberg støttede med sin mægtige litterære autoritet, havde han fundet realiseret bl. a. hos sig selv, i den bergensiske handelsstand, hos hollænderne og naturligvis også i sine danske omgivelser. Det er ikke snævert socialt begrænset. Navnlig bør det fremhæves, at det ikke er et ensidigt købmandsideal. Holberg havde handelstalent, men han var også en administrativ begavelse, og som skabende ånd — han følte sig jo først og fremmest som forfatter — havde han naturlig sympati for den egentlige produktive side af den økonomiske virksomhed, jfr. hans tilfredshed ved på sine godser at have givet »nogen skikkelse til et forvirret kaos«. Imidlertid passede dette ideal foreløbig bedst til den middelstand, hvis konturer skimtes i hans forfatterskab. I den er der fra begyndelsen plads for embedsmænd og akademikere, og små hundrede år

¹ Holbergs ønske om, at folk skulde anbringes i deres bestilling efter kyndige mænds skøn om deres evner, var til en vis grad imødekommet i fattigforordningen for købstæderne og landet (I, § 7), der pålagde fattiginspektorerne at erkyndige sig vel »om fattige drengbørns naturel« og sætte de læselystne og velbegavede i latinskole. Jfr. frdn. for København §§ 16 og 17.

senere, da det sidste element havde fået større vægt, skulde middelstanden kræve den politiske magt som »folkets kerne, den selvstændige og intellektuelle bestanddel af samme«.

Til Holbergs samfundsbürgerideal svarer en side af hans moralære (atter sammenhængende med en tendens i hans naturel), der advarer mod heroisk overdrivelse af dyden og anbefaler forudseenhed og forsigtig klogskab. Også heri viser Holberg sit slægtskab med Locke. Bertrand Russell finder, at forudseende klogskab (prudence) er det centrale begreb i Lockes etik, og han understreger forbindelsen med den samtidige sociale og økonomiske udvikling i England: *Emphasis on prudence is characteristic of liberalism. It is connected with the rise of capitalism, for the prudent became rich while the imprudent became or remained poor*¹. Mens den lutherske lære om troskab mod kaldet i sine konsekvenser kan føre til en demokratisk menneskevurdering, peger Holbergs samfundsbürgerideal mod liberalismen. Til gengæld blev det ideal af en fra lærdom forskellig dannelse, som man kan læse ud af hans skrifter, senere, f. e. af folkehøjskolens mænd, brugt som våben i kampen for en demokratisk kultur. I det hele har Holbergs hang til spøgefulde paradokser, muligheden for at betragte hans digteriske personer som forfatterens talerør — her med forsæt ikke udnyttet — forskellen mellem hans ungdoms og hans alderdoms opfattelse i visse henseender og ikke mindst hans tilbøjelighed til samtidig eller næsten samtidig at forfølge modstridende tankegange og fremsætte stik modsatte påstande — skarpt fremhævet af Billeskov Jansen — bevirket, at eftertiden i hans forfatterskab har kunnet hente argumenter for vidt forskellige standpunkter — også sådanne, der afviger fra de faste linier i hans sociale menneskevurdering, som her er søgt trukket op.

¹ *History of Western Philosophy* (1946), 638.

Resumé.

Die vorstehenden seiten sind eine vorarbeit einer behandlung der geistigen voraussetzungen des dänischen liberalismus und der dänischen demokratie im 19. jahrhundert. Der verfasser sucht bei einigen dänischen schriftstellern von der reformation bis zum anfang des 18. jahrhunderts und bei dem dichter Ludvig Holberg (1684—1754) den wertmesser, den sie für die soziale menschenbewertung anlegen. Er findet bei dem bischof Peder Hersleb (1689—1757) eine annäherung an eine demokratische soziale menschenbewertung. P. H. lehrt, dass geistliche, je nach der berufstreue, die sie an den tag legen, von rechtschaffenen menschen geehrt werden müssen, ohne rücksicht auf den jeweiligen geistlichen rang. Denselben gesichtspunkt scheint er jedoch laien gegenüber nicht walten lassen zu wollen. — Holbergs »gleichheitsgefühl« wird oft überschätzt. Weder durch das naturrecht noch von anderen seiten scheint er in demokratischer richtung beeinflusst zu sein. Seine sympathie war überwiegend für eine stabile soziale gliederung, jedoch: freie bahn den talenten und die gleichen möglichkeiten zu beamtenstellungen und beförderung für adel und »mittelstand«. Die verwendung dieses wortes darf als ausdruck einer lockering der alten standesbegriffe angesehen werden. Als soziales ideal begegnet man bei L. H. dem tüchtigen mann, dessen tüchtigkeit sich in seiner eignung zum geldverdienen zeigt. Hierdurch und durch seine unterstreichung von der »æmulation« als bestandteil der tüchtigkeit unterscheidet L. H. sich von der lutherischen soziallehre. Obschon vom merkantilismus stark beeinflusst, redet er aus staatswirtschaftlichen rücksichten einem privateigentumsrecht, das für breite schichten der bevölkerung gelten soll, das wort. Während die lutherische lehre von der berufstreue in ihren äussersten folgerungen eine demokratische menschenauffassung zur folge haben kann, ist L. H. in gewisser beziehung als ein vorläufer des liberalismus anzusprechen.
